

UYGUR TÜRKLERİNİN DESTAN VE HALK HİKÂYELERİNDE HIZIR TİPİ

Ebru KILIÇ*

ÖZET

Uygur Türklerinin yerleşik hayata geçen ilk Türk topluluğu olması ve İslam dinini kabul etmeleri sözlü anlatıların muhtevasına etki etmiş, bu anlatılarda yeni hayat şartları ve yeni dinin algısına bağlı olarak birtakım ekli ve muhtevî farklılıklar ortaya çıkartmıştır. Bu noktada Uygur halk destanlarındaki olağanüstü özellik gösteren şahıslar da bu duruma bağlı olarak yerleşik hayatın ve İslamiyet'in etkisi ile yeniden şekillenmişlerdir. Türk boylarında İslam öncesi mitolojik kaynaklı olağanüstü varlıklar yaygın iken İslamiyet'in kabulünden sonra dinî içerikli tipler ve imgeler ortaya çıkmıştır. Bu durum Uygur Türklerinin destan ve halk hikâyelerinde, Hızır tipinin eski inanç ve kabullerle yeni bir renge boyanması yoluyla ifahî eserlerde varlığını sürdürmesi şeklinde tezahür etmiştir. Yaratılan eserlerdeki "Hızır" tipine bakıldığında "zor durumlarda ve felaketlerde yardım etme", "iyileri mükâfatlandırıp kötülerini cezalandırma", "bereket ve bolluğa kavuşturma", "savaşlarda yardım etme", "yol gösterme" ve "dua etme" gibi özellikleri ile dinî kaynaktan beslenen sihrî/ulvî şahıs olarak tasavvur edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hızır, Uygur Türklerinin Destan ve Halk hikâyeleri, Türk inanç Sistemi.

KHIDR CHARACTER IN EPOPEES AND FOLKTALES OF UYGHUR TURKS

ABSTRACT

That Uyghur Turks are the first Turkic community who led a sedentary life and that they embraced Islam religion had an impact upon the content of oral narrations, and made out new living conditions in this narrations and some formal and contentual differences depending on perception of new religion. At this point, also persons who show extraordinary features in Uyghur Folk epics accordingly reshaped by the effect of sedentary life and Islamism. While extraordinary beings with mythology-originating were common in Turkic tribes pre Islamic, religious-containing characters and images came out after acceptance of Islamism. This situation appeared as Khidr character continued his existence on oral works by the way of being suffused "Khidr" character with old faiths and acceptances to a new colour. When examined into "Khidr" character on the created works, he is envisioned as a magic/divine persons fed from religious sources with functions such as "assistantship in difficult situations and calamities", "remuneration the good and punishment the wicked", "bringing back to plentifulness and abundance", "helping in wars", "guidance" and "praying" etc.

Keywords: Khidr, Epopes and Folktales of Uyghur Turks, Turkish Belief System.

* Ar. Gör., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Nevşehir – TÜRK YE, E-posta: ebrukilic@nevsehir.edu.tr.

0.Giri

Destanlar; toplumların geçirmiş olduğu evreleri, kültürleri, inançları, ya da tarzları ve mücadeleleri yansıtmaları yanında günümüz ile geçmiş arasında tarihî ve kültürel bir köprü görevi de üstlenmektedir. Bu noktada destanların incelenmesi, ele alınması, dil ve üslup özelliklerinin tespiti, motiflerin ortaya konulması; toplumların günümüze kalan miraslarının tespitinde önemli bir görevi sahtir. Bütün destanlarda olduğu gibi Uygur Türklerinin destanlarında da toplumu etkileyen sosyo-kültürel ve siyasal olayların etkisi açık bir şekilde tespit edilebilir.

Uygur Türklerinin sözlü kültür geleneğinin en önemli türlerinden biri “destan”dır. Destan, Uygur halk edebiyatında, Anadolu sahasında kullanılan “halk hikâyesi” kavramına karşılık gelmektedir. Anadolu sahasında kullanılan “halk hikâyesi” kavramı Uygur sözlü edebiyatında yer almamaktadır. Uygurlar arasında “halk hikâyesi” terimi yerine destanlar içeriklerine göre; tarihî destan ve lirik destan olmak üzere iki başlık altında sınıflandırılmıştır. Bu durum çalışmada karşılaştığımız neden olmaması için Anadolu sahasında kabul edildiği gibi destan ve halk hikâyesi eklinde adlandırılmıştır.

Uygur Türklerinin Destan ve Halk Hikâyelerinde Hızır Tipi başlıklı çalışmada Abdurahman Han ve Boz Yiğit destanı ile Senuber, Kemerah ve Emsi Canan, Hörlüka-Hemracan, Görolu, Boz Körpe -Kara Köz Ayım, Şah Adilhan, ehzade Behram ve Melike Dilriz, ehzade Nizameddin ve Melike Rena hikâyelerinde Hızır tipinin ne şekilde yer aldığı tespit edilerek incelenmiştir. Öncelikli olarak Uygur destancılık geleneği ile Türk kültür çevresinde Hızır tipi hakkında bilgi verilecektir. Daha sonra Uygur destan ve halk hikâyelerindeki Hızır tipi ve çeşitleri ele alınarak tahlil edilecektir.

46

Uygur araştırmacılar destan türüne ilişkin tespit ve tanımda bulunmaktadır: “*İrdeki büyük epik bir tür olup ortaya çıkış tarihi çok eskilere dönemlere dayanmaktadır. Destanlarda mükemmel bir örgü bulunmaktadır. Kahramanların açık bir tasviri yapılmakta, olay örgüsü sıkı, birleştirmeye sahip kabul edilmiş halde eklenir. Bu sebep ile onun hacmi büyük, ana konusu derin olur. Destanlar nesir türlerindeki roman, hikâyelerin meydana gelmesine temel oluşturur. Ancak; günümüzdeki edebi yaratımlarda o, yine hayati gücünü koruyarak, tema, ekil yönünden yenilenmesini devam ettirmektedir. Destanlar; tema özelliklerine göre “tarihî destan” türüne, ifade etme özelliklerine göre “lirik destan” olarak türlerine göre sınıflandırılmaktadır.*”¹

Uygur Dilinin Zahli Sözlüünde ise dastan; “1. İr ile yazılan büyük hacimli eser; poema: destan yazmak. 2. Halk kahramanları hakkında geçen epik eser: Uygur halk destanları”² şeklinde tanımlanmaktadır.

1.Uygur Destancılık Geleneği

Uygur destancılık geleneği “destan anlatıcısı, destan metni, destan dinleyicisi” gibi temel unsurlar başlığında incelendiğinde araştırmacı Abdulhekim Mehmet; *Uygur Halk Destanları (Çağ Merkezli ve Karşılaştırmalı Bir Araştırma)* adlı doktora çalışmasında- Doğu Türkistanlı olması ve destancılığın nasıl icra edildiğini bilen biri olarak- destanların on halkalı sistem çerçevesinde ele alınmasını önermektedir. Araştırmacının önerdiği bu on halka, “Millî Halk”, “Millî Bilinç”, “Millî Kutsallık”, “Metin”, “Melodi”, “Dil”, “Hacim veya Kapasite”, “Müzik Aleti”, “Anlatıcı”, “Anlatım Yeri”, “Anlatım Zamanı”, “Dinleyici” şeklindedir.³ Söz konusu bu on halka, bir bütün olarak ele

¹ Mehmet Zeyidi, Semet Dugaylı, *Edebiyat Atal Uslu Lu İti*, Milletler Neşriyatı, Pekin 1998, s.189.

² Abliz Yakup, Denizat Seyrani ve Smail Kadir, vd., *Uygur Tilining Zahlik Lu İti*, Milletler Neşriyatı, Pekin 1992, s.14.

³ Abdulhekim Mehmet, *Uygur Halk Destanları (Çağ Merkezli ve Karşılaştırmalı Bir Araştırma)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2006, s.101.

alınıp de erlendirildi inde Uygur Türklerinin destanlarını tanıma ve tanıtma imkânı ortaya çıkmaktadır.

Destan, sözlü gelene e dayalı bir tür oldu u için icra ortamının en önemli unsuru olarak destancı ön plana çıkmakta ve bünyesinde birçok i levi barındırmaktadır. Destan metni, ezgisi, müzik aleti ve dinleyicinin yanı sıra destancının sahip oldu u söz varlı ı göz ardı edilmemelidir.

Uygur Türkleri destan icracısı anlamında “Elna meci”, “Ko akçı”, “Kıssahan”, “Makamçı”, “Meddah”, “Destancı”⁴ terimlerini kullanmaktadırlar.

Uygur destan gelene i; icra edildi i co rafyaya göre “Güney Mektebi”, “Dolan Mektebi”, “ li Mektebi”, “Kumul Mektebi” ve “Turfan Mektebi” olmak üzere be mektepten olu maktadır. “Mektep” terimi ile e itim-ö retim verilen kurumlar de il, destan anlatma gelene inin farklı oldu u bölgeler kastedilmektedir ve di er Türk boylarında oldu u gibi Uygur Türkleri arasında da destancılık mektepleri co rafî temelli olarak tasnif edilmi tir. Bu nedenle Uygur Türklerinin destan mektepleri, adlarını aldıkları bölgelerde icra edilen ve ö renilen destan anlatma ekolleridir.⁵

2. Türk Kültür Çevresinde Hızır Tipi

Hızır; Arapça olan el-Hadr kelimesidir ve ço u kaynaklarda bir isim de il, lakap olarak de erlendirilmi tir. Bu kelimenin Türklerde Hızır ve nadiren Hıdır, ranlılarda ise Khezer ekinde kullanıldı ı bilinmektedir.⁶ El-Hadr kelimesi Arapça ye il anlamında olup el-Ahdar kelimesinden gelmektedir. Ye il ise bilindi i gibi slamîyet’te takdis edilen renklerden biridir.⁷

slamî kaynaklar; Hızır adı konusunda çok farklı rivayetler kaydetmi lerdir. Bu durum Hızır hakkındaki inanç ve telakkilerin muhtelif men elerden geldi inin kanıtı sayılabilir. Söz konusu rivayetler farklı nesep sislilerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamı tır.⁸ Kaynaklarda ço unlukla münaka ası yapılan konulardan biri de Hızır’ın kimli i dir. Bu konuda muhtelif görü ler yer almaktadır. Bu görü lerin bir kısmı Ehl-i Kitap kaynaklı rivayetlere dayanırken, bir kısmı da ayetlerin yorumlanması yoluyla ortaya çıkmı tır. Ayet ve hadis metinlerine dayalı görü ler; Hızır’ın ö reten, Hz. Musa’nın ö renen ekinde ele alındı ı metinlerdir. Bu noktada müfessirleri dü ündüren; bir peygamberin ilimce zamanın en üstün ki isi olması gerekti ine ve peygamberlikten daha yüksek bir mevki bulunmadı ına göre Hızır’ın kar ısında Hz. Musa’nın konumunun ne olaca ı sorusudur. Bu soru kar ısında, Hızır’ı bir peygamber, bir veli, bir melek oldu u yönünde dü ünceler ortaya çıkmı tır.⁹ Ara tırmacı Ahmet Ya ar Ocak’a göre; Hızır’ı bir nebî veya veli olarak dü ünenlerin kendilerine delil olarak aldıkları ey, “Biz ona tarafımızdan bir rahmet vermi , nezdimizden (has) bir ilim ö retmi idik.” mealindeki ayet olmu tur. Bir kısım tefsir âlimleri ise Hızır’ın ancak bir peygamber olabilece ini; çünkü sadece bir peygamberin bir peygambere ilim ö retebilece ini savunmu lardır.¹⁰ Sözü geçen ayetin tasavvuf mensuplarınca da kendi görü lerine delil sayıldı ı görülmü tür. Onlara göre e er Hızır nebi olsaydı ayetlerde açıklanırdı. Allah’ın rahmet ve ilim verdi i ki iler ancak velilerdir.¹¹

Hızır’ın adı ve kimli i konusunda farklı rivayetlerin ya adı ı dönemle ilgili olarak da ortaya çıktı ı dikkat çekmektedir. Azınlıkta olmakla birlikte bu husustaki ilk rivayet “Hızır’ın Hz.

⁴ Age., s.120-122.

⁵ Age., s.115.

⁶ Ahmet Ya ar Ocak, *slâm-Türk nançlarında Hızır Yahut Hızır- İyas Kültü*, Türk Kültürünü Ara tırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1999, s.39-40.

⁷ Age., s.40-41.

⁸ Age., s.41-42.

⁹ Age., s.44.

¹⁰ Age., s.44.

¹¹ Age., s.45.

brahim ve Süleyman Peygamber dönemlerinde ya adı ı, Hz. brahim'le Babil'den göç etti i" yönündedir. kinci ve genel kabul gören rivayet ise "Hızır'ın Hz. Musa'dan çok önce, ran hükümdarı Efridûn b. Esfiyân devrinde hayatta oldu u, Zü'l-Karney'nin öncü kuvvetlerini yönetti i, Hz. Musa ça ında ya adı ı" ekinde ileri sürülen rivayettir. Ba ka bir rivayet ise; Efridûn ile Zü'l Karneyn arasındaki zaman farkını dü ünerek ikisini de aynı ahıs kabul edip dolayısıyla Hızır'ın Hz. brahim'in ça da ı oldu unun iddia edilmesidir.¹²

Hızır'ın ebediyete intikal edip etmeyece i hususunda da bilim çevresi ile halk algısının farklı oldu u ve bu konuda muhtelif fikirlerin ortaya çıktı ı görülmektedir. Ayet ve hadislerde Hızır'ın ya ayıp ya amadı ı hususunda herhangi bir belirti olmamasına ra men, halk arasında sonsuza de in ya ayaca ına dair inanı lar yer almaktadır. Bu ba lamda tasavvuf çevresi de Hızır'ın sonsuza de in hayatta oldu u inancını benimsemi tir.¹³ Hızır'ın ya amadı ını kabul eden fikirler ise genellikle muhaddisler ve fakihler tarafından ileri sürülmü tür. Muhaddisler ve fakihler; fikirlerine delil olarak, Kur'an-ı Kerîm'de Hz. Muhammed'e hitap edilen u ayeti göstermi lerdir: "Biz senden önce de hiçbir insana ölümsüzlük vermedik." Peygamberden de bunu destekler nitelikte " u sırada hayatta olanlardan yüz sene sonra hiç kimsenin sa kalmayaca ı" hadisi nakledilmi tir.¹⁴ Konu açısından Hızır'ın sonsuza de in ya ayıp ya amayaca ı meselesinden çok halk algısının bu hususta nasıl oldu u meselesidir. Halk inançları arasında Hızır'ın âb-ı hayat suyu içti i kabul görmektedir.

Hızır ile Iyas münasebeti hakkında da farklı görü ler bulunmaktadır. Ancak ara tırmacılar tarafından ne Kur'an-ı Kerîm'de ne de hadis kaynaklarında hiçbir ekilde bir münasebet ya da ikisinin aynı ahşiyet olabilece i hakkında bilgi bulunmamı tır. Bu iki kayna ın dı ında mesele geli me göstermeye devam etmi tir. Bir kısım ilahiyat kaynaklarında Hızır ile Iyas arasında sıkı bir münasebet bahis konusu yapılmakta, halk inançlarında ise bazen bu ikisi birbirinden ayrı tılmamaktadır. Kaynaklarda Hızır ile Iyas münasebetine dair u iki grup içerisinde toplanmı tır:

- Hızır ile Iyas'ın senenin belli gününde bir araya gelmeleri ve birlikte bazı i ler yapmaları ile ilgili olan anlatmalar
- Hızır ile Iyas'ın yeryüzünde birtakım görev ve sorumlulukları bulundu unu ve bunların neler oldu unu anlatanlar.¹⁵

Ba ta Kur'an-ı Kerim olmak üzere gerek tefsirler gerekse onlar ile aynı görü ten beslenen tarih kaynaklarında, Hızır ile Iyas'ın iki ayrı ahıs olarak mütalaa edilmeleridir. slam müellifleri Hızır'ın hüviyetini münaka a ederken, onun aslında Iyas'tan ba kası olmadığı na dair rivayetleri zayıf kabul etmi tir.¹⁶ Hızır (el-Hadır) kelimesi bir lakap, Iyas kelimesinin ise bir isim oldu u dü ünülmü tür. Bu nedenle Hızır'a isim olarak Belya kelimesinin, açıkçası Iya'nın ço u müelliflerce tercih edildi i görülmü tür. Grekce'de Eliyas, brabice'de Elijah, Süryanice'de Iya veya Iya, Batı dillerinde Elie, Arapca'da Iyas aynı kelimenin farklı ekilleridir. Bu noktalardan hareketle bilim insanları, Hızır diye bilinen ahşiyetin aslında Kitab-ı Mukaddes'teki Elijah veya Iya figüründen ba kası olmadığı ı sonucuna ula mı lardır.¹⁷

Halk inançları arasında, Hızır veya Hızır-Iyas'ın "insanların her daraldı ında yardımcı istenen, bu yardımın sa lanması için de belli pratiklere ba vurulan, sihrî/ulvî bir güç" ekinde tasavvur edildi i görülmektedir. Söz konusu inançlar ba lamında Hızır, "bütün ümit ve imkânların tükendi i, çarelerin bulanamadı ı durumlarda ça rılan veya aniden ortaya çıkan bir kurtarıcı"

¹² Age., s.46-47.

¹³ Age., s.47.

¹⁴ Age., s.48.

¹⁵ Age., s.58.

¹⁶ Age., s.59-60.

¹⁷ Age., s.60.

tipi/motifi olarak karımıza çıkmaktadır. İslam dininin tesiri ile ilahî kaynaktan beslenen Hızır'ın yardım ettiği kişi de temiz kalpli biridir. Halk arasında “*Kul sıkı mayınca Hızır yeti mez*”, “*Hızır gibi yeti ti*”, türünden atasözleri, deyimler halk inancının birer göstergesidir.

Halk inançlarında ve anlatmalarında Hızır'ın “zor durumlarda ve felaketlerde yardım etme”, “iyileri mükâfatlandırıp kötülerini cezalandırma”, “bereket ve bolluğa kavuşturma”, “savaşlarda yardım etme”¹⁸, “yol gösterme” ve “dua etme” gibi işlevlerle ön plana çıkmış görülmektedir.

Türk halk inançlarında, mit ve efsanelerinde; Ak-Koca, Kök-Koca, Ak Sakallı Gök Koca, Altın Sakallı Ay Koca, Ayaz Ata, Muz Ata, Ak Sarıklı gibi adlarla anılan ve ilahî bir kaynağa dayanan, çocuğu olmayanlara çocuk bah eden, doğan çocuğuna ad koyan, yardımcı olan, çiftçilere bol mahsul veren, kısmet açan, yol gösteren olaüstü işlev, görünüm ve davranışlara sahip bu ahsiyetler önemli bir yer tutmaktadır.¹⁹ İslamiyet'ten önceki Türk inanç sisteminde varlığını tanımlanan ve İslamiyet'in kabulünden sonraki dönemde de varlığını sürdüren ulu ruh, kişi veya varlıklar, ata ruhlarına (ervahlar) gösterilen saygı İslamî inanç çerçevesi içinde yeniden ekillenmiş ve söz konusu ahsiyetlerin hayatları etrafında tekkül eden anlatmalara ve inançlara dönüştürülmüştür.²⁰

Kut veren, kutlu kılan, ilahî kaynaklı varlık ve ahsiyetlerin Türkistan sahasında ortak adı Kızır olarak bilinmektedir. Altay, Kazak ve Kırgız Türkçesinde de kızır kelimesi gezmek, seyahat etmek anlamındadır. Araratçı Ahmet Çetin; Türkiye'de özellikle baharın gelmesi ile gidilen ve genellikle Hızır- İlyas / Hıdrellez kutlamalarının yapıldığı yer olan Hızırlık, Hızırlık Tepesi gibi adlandırmaların sadece Hızır kelimesi ile izah olunamayacağını dile getirmektedir. Kızır kelimesinin Doğu Türk sahasından Batı Türk sahasına taşınmış olabileceğini dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır.²¹

Doğu Türkistan, Altay, Kazak, Kırgız, Karakalpak Türklerinde; halk arasında gezen, kalbi temiz insanlara yardım eden, onları destekleyen, çetireli kötülüklerden koruyan varlık kutlu iyisi sayılır ve Kızır adı ile de adlandırılır. Kızır'ın sevdiği insan kutlu kılınır, ansız artar, işi rast gider. Kazak Türkleri arasında “Tanrı koldasın, Kızır ondasın (Allah güç versin, Hızır iyi etsin)”, “Kuday jarılgasın, Kızır esirgesin (Tanrı yardım etsin, Hızır esirgesin)” gibi dualar Kızır'ın toplum tarafından önemsendiğini göstermektedir.²²

Araratçı Mustafa Duran; İslamiyet öncesi halk anlatmalarında kahramana yol göstererek yardım eden Tanrısal varlığın bozkurt, İslamiyet etkisi ile ekillenen anlatmalarda ise Hızır olduğunu tespit etmiş ve örneklerle bunu desteklemeye çalışmıştır.²³

Dede Korkut anlatmalarına bakıldığında Hızır “Dirse Han Oğlunu Bu aç Han” boyunda Dirse Han kırk yedi idin sözüne bakarak oğlunu Bo aç Han'ı yaraladığında Hızır'u ekilde görmektedir: “...O lan anda yıldı da boz atlıdır o lana ağırdı, üç atla yarasın eli-y-ile senün yaraña melhemdür didi, ayıb oldu.”²⁴ Aynı eserde Korkut Ata veya Dede Korkut'un da olaüstü durumlarda peyda olan, gayıptan haber veren, çocuğu olmayanlara çocuk bah eden, adızlara ad veren, zor durumda olanlara yardımcı olan ak sakallı bir bilge, semavî bir ahsiyet olduğu

¹⁸ Age., s.85-95.

¹⁹ Ahmet Çetin, “Türk Mitinde Kutlu İyisi Kızır ve Medeniyet Değişikliğinde Kızır'dan Hızır'a Geçiş”, **Millî Folklor**, 2000, S. 54, s.32.

²⁰ Age., s. 32-33.

²¹ Age., s. 33.

²² Age., s. 33.

²³ Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Duman, “Bozkurttan Hızır'a Türk Halk Anlatmalarında Kılavuz”, **Millî Folklor**, 2012, S. 96, s. 190-201.

²⁴ Muharrem Ergin, **Dede Korkut Kitabı-1**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s. 88.

görülmektedir. Kazak Türkleri arasında anlatılan bir efsaneye göre “*Yer kuraktır. Gök kararmı , bulutlarla kaplanmı tır. Gök gürler, im ekler çakar, yıldırım dü er; ancak ya mur ya maz. Bütüin insanlık korkar. Nihayet Korkut Ata dünyaya gelir ve ya mur ya maya ba lar. Dünya rahatlar. Toprak berekete, insanlar mutlulu a gark olurlar*”.²⁵ Efsanede görüldü ü gibi Hızır ile Korkut Ata arasında mü tereklikler söz konusudur. Bu durum slamiyet’i kabul etmi toplumlarda, ilahî gücün kudretine inanılması ile anlatmalara yansıma oldu u söylenebilir.

Köro lu’nun Uygur rivayetinde oldu u gibi Özbek rivayetinde de Hızır’dan yardım bekleme dü ünmesine tanık olunmaktadır. Köro lu; otuz ve kırk ya ında Hızır, Kırk Çilten²⁶ ve On iki mam ile görü erek büyük bir öhret kazanır. Köro lu’nun kırk yi idi; Bolduruk Kasap’ın güzel ve yi it o lu Ivaz Han senin o lun olsun, derler. Bunun üzerine Köro lu yola çıkar ve yolda Hızır ile mütalaa yapar. Hızır’dan talimat alır ve ona göre hareket eder.²⁷ Köro lu’nun Urfa rivayetinde de Hızır ile rastla ma ve duasını alma yer almaktadır.²⁸

Türk boyları arasında en yaygın destanlardan biri Alpamı ’tır. Alpamı Destanı’nın de i ik varyantlarına, Altay, Kazan, Ba kurt, Özbek, Kazak, Türkmen, Karakalpak, Azeri ve Anadolu Türkleri arasında tesadüf edilir.²⁹ Söz konusu varyantlarda Hızır, vaka örgüsü içinde merkezî ahsiyetlerden biridir. Hızır anlatılarda zor durumda kalan kahramanın hamisi, yol göstericisidir. Alpamı destanının Özbek varyantında; Bayböri ve Baysarı hanlar çocukları olmadı ı için gittikleri dü ünde a a ılanırlar. ki han dü ün yerinden ayrılırlar ve yolda iken bir geyik görürler. Bu geyi in Hızır oldu u dü ünülmektedir. ki hanın e leri hamile kalır. Bayböri’nin bir o lu olur. Hz. Hızır gelip çocu un adını Molla Hâkim koyar. Lakabını da Alpamı koyar. Sonra Alpamı için dua eder. Da ı bile kucaklayıp atabilecek kadar güçlü pehlivan olmasını, ona ok i lememesini, kılıç kesmemesini ve yüz dokuz ya ına kadar ya amasını diler.³⁰ Baysarı’nın e i ise bir kız dünyaya getirir. Yine Hızır gelir ve kızın adını Barçın koyar. Anne babasından kızı “Molla”ya vermelerini ister. O zaman da adı “Mulla Barçın” olsun, der. ki çocu u ni anladıktan sonra dua edip gözden kaybolur. Destanın ilerleyen bölümlerinde de Hızır, Alpamı ’ın zor durumlarında kar ısına çıkarak ona yardım eder.³¹

2.1. Ruhsal Özellikleriyle Hızır Tipi

Türk- slam tasavvufunda Hızır, ilahî rahmet ve sırların bilgisine sahip ahs olarak nitelendirilmektedir. O, eli son derece açık ve cömerttir, zor durumda olan insanlara zaman zaman para ve mal yardımında bulunur. Her be yüz yılda bir vücut azaları yenilenir. Hastalandı ı zaman kendi rahatsızlı ını tedavi eder. Bazen insanların arasına girer ve hiç kimse onun kim oldu unu bilmez.³² Tabiatdaki varlıkları kendi hizmetinde kullanabilir. Ölü insanları diriltme yetene ine sahiptir.³³

²⁵ smet Çetin, “Türk Mitinde Kut yesi Kızır ve Medeniyet De i ikli inde Kızır’dan Hızır’a Geçi ”, **Millî Folklor**, 2002, S. 54, s.32.

²⁶ Kırk Çilten: (Kaz.: Kırk ilten) Mitolojik kahraman, Kırgız Türklerinde, Farsça kırk çil ve ki i ten isimlerinden türeyen; insanların gözüne görünmeyen kerametli güçlere sahip olan ve daima insanlara iyilik edip onları koruyan ruhlar. (B. Abilkasimov, Nilgün Açık, Namık Açık vd., “Kırk Çilten”, **Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlü ü**, C 4, Atatürk Kültür Merkezi Ba kanlı ı Yayınları, Ankara 2004, s.128).

²⁷ Pertev Naili Boratav, **Köro lu Destanı**, Adam Yayıncılık, stanbul 1984, s.28-30.

²⁸ **Age.**, s.39-40.

²⁹ Di er Türk boylarının anlatmalarında mevcut olan Hızır tipi için bk. Pervin Ergun, **Halk Anlatmalarında Hızır**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamı Yüksek Lisans Tezi, Konya 1993.

³⁰ **Age.**, s.32-33.

³¹ **Age.**, s.33.

³² Ahmet Ya ar Ocak, **slâm-Türk nançlarında Hızır Yahut Hızır- İlyas Kültü**, Türk Kültürünü Ara tırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1999, s.67.

³³ **Age.**, s.68.

Tasavvufî telakkilerde Hızır'ın “mistik yola kılavuzluk ve müritlik”, “kâmilî velayet mertebesine erdirmeye”, “tasavvufî gerçekleri ve sırları öğretme”, “gerçeğin çıkmasına yardımcı olma”, “felaketli ve güç durumlarda imdadına yetişme” gibi özellikleri mevcuttur.³⁴ Hızır'a dair temel inançlar arasında, ahısların hamisi ve yol göstericisi olduğu da yer almaktadır. Söz konusu algı, “iyinin kazanması, kötünün kaybetmesi veya cezalandırılması” dünyesine hizmet etmektedir.

2.2. Fiziksel Yönlerine Göre Hızır Tipi

Tasavvuf kaynaklarında Hızır'ın fiziksel özellikleri; gerçek fizyonomisini deiktirebilme, sonsuz deiktik kalıplarda görünme kabiliyetine sahiptir. İhtiyar, genç veya çocuk olabilir; kuru veya tav an gibi çeşitli hayvan şekillerine de girebilir. Genellikle anlatılarda, ak sakallı, ak sakallı ihtiyar şeklinde adlandırma yer almaktadır. Türk inanç sisteminde erkek olarak tasavvur edilmektedir. Göz yumuşak açınca kadar uzak mesafeleri kat edebilir. Yardıma ihtiyaç duyulduğunda zaman, aniden görünebilir ve işini bitirir bitirmez de aniden kaybolur. Havada bu şekilde durabilir; su üstünde batmadan durabilir, dolaşabilir.³⁵

3. Uygur Türklerinin Destan ve Halk Hikâyelerinde Hızır Tipi

Uygur Türklerinin yerleşik hayata geçen ilk Türk topluluğu olması ve İslam dinini kabul etmeleri sözlü anlatıların muhtevasına etki etmiş, bu anlatılarda yeni hayat şartları ve yeni dinin algısına bağlı olarak birtakım özellik ve muhtevî farklılıklar ortaya çıkartmıştır. Bu noktada Uygur halk destanlarındaki olağanüstü özellik gösteren ahıslar da bu duruma bağlı olarak yerleşik hayatın ve İslamiyet'in etkisi ile yeniden şekillenmiştir. Türk boylarında İslam öncesi mitolojik kaynaklı olağanüstü varlıklar yaygın iken İslamiyet'in kabulünden sonra dinî içerikli tipler ve imgeler ortaya çıkmıştır. Bu durum Uygur Türklerinin destan ve halk hikâyelerinde “Hızır” tipinin eski inanç ve kabullerle yeni bir renge boyanması yoluyla ifahî eserlerde varlığını sürdürmesi şeklinde tezahür etmiştir. Yerleşik hayatın mümessili olan Uygur Türklerinde kurtarıcı kahraman modeli “epik kahraman” üzerinden değil, Hızır gibi dinî hüviyeti olan, “sihrî/ulvî kahraman” üzerinden inşa edilmiştir.

Uygur Türkleri; İslam dininin tesiri ile fiziksel olarak güçlü kahraman algısını kaybederek, ilahî kaynaktan beslenen birtakım varlıklardan yardım bekleme şeklinde bir zihni dönüşüme tabii olmuşlardır. Bu bağlamda yaratmış oldukları anlatılarda güç ve kuvvetlerini ilahî bir varlıktan aldıklarını, bu inancın somut bir yansıması olan Hızır tipinde açık bir şekilde görmektedir. Yukarıda da bahsedildiği gibi halk inançlarında Hızır'ın “zor durumlarda ve felaketlerde yardım etme”, “iyileri mükâfatlandırıp kötülerini cezalandırma”, “bereket ve bolluğa kavuşturma”, “savaşlarda yardım etme”, “yol gösterme”, “dua etme” gibi özellikleri bulunup bunlar Uygur Türklerinin yaratmış olduğu destan ve halk hikâyelerinde de yer almaktadır.

Türk kültür coğrafyasının mümessili olan Uygur Türkleri ile diğer Türk boyları arasındaki mütefekkilikler; Hızır'a dair inançlarında da mevcuttur. Hızır tipinin özellikleri, fiziksel-ruhsal özellikleri, dünya biçimleri ve motifleri; farklı coğrafyalarda bulunmalarına karşılık Türk boyları arasında birbirini destekleyen inanç sistemini oluşturmuştur. Türk kültür yapısının oluşumu ve şekillenmesinde büyük öneme sahip olan İslami imge, toplulukların bütünlük içerisinde yaşamalarını ve sosyo-kültürel unsurlarının bir arada tutulmasını sağlamıştır.

Yapılan çalışmada; Abdurahman Han, Boz Yigit destanları ile Senuber, Kemerah ve emsi Canan, Hörlüka-Hemracan, Görolu, Boz Körpe -Kara Köz Ayım, Şah Adilhan, ehzade Behram ve Melike Dilriz, ehzade Nizameddin ve Melike Rena halk hikâyelerinde Hızır tipi tespit edildi. Ele alınan bu eserlerde Hızır'ın hem vaka örgüsünde hem de bu örgü içinde özellikleri ve

³⁴ Age., s.69-80.

³⁵ Age., s.68.

inanç unsuru olarak ba at rol oynadı ı görülmektedir. Bu anlatmalara bakıldı ında Hızır tipi, toplum tarafından ilahî bir güçten beslenen bir ahsiyet ekinde kabul edilmekte ve onun “felakete u rayan, güç durumlarda kalan kahramanın imdadına yeti ece ine, dü man ile mücadeleye girildi inde güç-kuvvet verece ine, yol gösterece ine” inanılmaktadır. Özellikle anlatmaların nazım bölümlerinde Hızır’ın duasını alma veya ondan yardım talebinde bulunma açık bir ekilde görülmektedir. Bu yönleri dı ında Türk- slam inanç sisteminde görülen “bir anda ortaya çıkıp bir anda yok olma” niteli inin Hızır’ın en önemli niteli i olarak nakledildi ine de tanık olunmaktadır.

Uygur Türklerinin kahramanlık destanlarından biri olan “Abdurrahman Hoca Destanı’nın ba langıç epizotlarında Hızır’ın ortaya çıktı ı görülmektedir. Bu epizotlarda merkezî kahramanlardan biri olan Abdurrahman Hoca; yedi-sekiz ya larında, akli-fikri ilimde bir gün dola ırken ak sakallı bir ihtiyar ona niçin feryat etti ini sorar. Bunun üzerine Abdurrahman Hoca, yurdunda asayı olmadı ı için gamlı oldu unu dile getirir. Hızır, hocaya güçlü-kuvvetli olması için dua eder. Sa omzunu açtırıp altın damgasını basar. Sol omzunu açtırıp u sözleri söyler:

Baktım yedi ya ında,
Bir haslet var ba ında,
Nereye varırsan can o lum,
Hızır deden yanında.
Sana bir ni an koydum,
Silinmez i aretini oyduum.
Git sa -selâmet o lum,
Yolun, bahtın açık olsun.
Üstadının umudu u,
Unutma hiç pirini.
Fani dünyanın elinden
Fani dünyanın ehlinden
Gizli tut sen sırrını.
Sabır, cevher, sır, altın,
Sır bazen kendisine hastır.
Sırrını açıklayan insanın,
Hayatı gözya ı doludur.

Hızır, Han Hoca’ya gözlerini yummasını söyler ve ortadan kaybolur.³⁶

Abdurrahman Hoca Destanı’nda yer alan Hızır’dan dua ve yardım alma, Hızır’ın bir anda gözden kaybolması gibi motiflerin Türk kültür çevresine ait birçok anlatmada mü terek hususlar oldu u görülmektedir. Ayrıca halk arasında manevi güçlerle rüyada veya ba ka ekilde irtibat kuruldu unda sırrı if a etmeme veya if a edildi inde bir felakete maruz kalınaca ı inancının Hızır tipi üzerinden vakalara sindirildi i de anla ılmaktadır.

“Kamer ah ve emsi Canan” adlı halk hikâyesinde, Kamer ah, bir gün uykusunda dü görür. Dü üne aperkut’un kızı emsi Canan adlı perizat girer ve â ık olur. Bu perizat Kuh-ı Kaf’ın piridir. Kamer ah perizatı bulmak için yola koyulur. Ancak hangi yola gidece ini a ır ve Allah’a sı ınıp ba ını secdeye koyar. O an bir gaipten ses gelir, ba ını kaldırıp yerle gök arasında ık saçan birinin gelmekte oldu unu görür. O ki iden; “Ey o lum, yolundan kalma, Allah talebini kabul görüp sana her zaman yardımcı olsun, yine üç yıl yürürsen bir ihtiyara rastlayacaksın. O yolunu göstereyim, muradına eresin” diye buyruk gelir.³⁷

³⁶ Alimcan nayet, **Uygur Halk Destanları I**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s.93-95.

³⁷ **Age.**, s.392-396.

Kamer ah üç yıl boyunca yol yürür, ancak hiçbir insana rastlayamaz ve bunun üzerine feryat eder. Bu feryadın ardından Kamer ah kendisini bir has bahçede görür. Bir ye illik içinde ak sakallı nur yüzlü bir ki i çıkıp: “Ey o lum, ben seni muradına erdirmeye geldim, biraz önce dü ünde gördü ün cananın ile bulu tu un ırma ın kenarına varacaksın, sevgiline kavu acaksın” diyerek kaybolur. Kamer ah: Hızır’a rastladım herhalde, diye dü ünür. Daha sonra Kamer ah uzun müddet yol yürür, acıkır ve yorgunluktan uyur. Uyandı nda yanında ekmek ve su görür.³⁸ Kahramanın Hızır tarafından yardım gördü ü bu anlatmada, “dua etme”, “yol gösterme”, “bolluk ve bereket verme” i levleri mevcuttur. Kahramanın hangi yöne gidece ini a ırması ile ilahî güce sı ndı ı görülmektedir. Bu noktada halk inançları arasında kabul gören temiz kalpli ki iler in dualarının makbul olaca ı dü üncesi esere de yansıma tır.

“Emir Göro lu” adlı anlatmada Göro lu; dü manı ile mücadele etmek için yola çıktı nda Hızır’dan u ekilde yardım talep etmektedir:

Allah, nefis için verme tela ı,
Dü manlara vururum elmas kılıcı.
Meryem hem Gıyas ya Hızır lyas
Medet ver ben gibi zayıf kuluna³⁹

Bir müddet sonra Göro lu’nun sarayının penceresinden “Ey Göro lu yerinden kalk” diye bir ses gelir. Göro lu hemen uykusundan uyanır ve Hızır Aleyhisselam’ı, kırk çilteni ve on iki imamı görür. Bunlar Göro lu için dua ederler. ste in ne ise söyle, derler. Göro lu; öhretim her tarafa yayılsın, ömrüm çok uzun olsun, dünyada hiçbir güç beni yenemesin, der. Bunun üzerine Allah ona yüz yirmi yıl ömür verir. Hızır, isteklerinin zamanla gerçekleşe ece ine ve ne zaman isterse ça ırabilece ini, hemen yanında olacaklarını söyleyerek ortadan kaybolurlar.⁴⁰ Di er Türk boyları arasında da bilinen “Emir Göro lu” (Köro lu) adlı anlatmada, kahramanın Hızır’dan güç durumunda iken yardım istedi i görülmektedir. Bunun üzerine ilahî güç tarafından dua edilerek isteklerinin zamanla gerçekleşe ece i söylenir. slam dininin etkisiyle ekillenen ve ilahî bir kaynaktan beslenen ahsiyetten yardım talebi, Türk boyları arasında di er mü terek hususlardan biridir. Bu durum slamî imge ve Türk kültür yapısının mü terekli i ile açıklanabilir.

“Senuber” adlı halk hikâyesinde de; Senuber rüyasında bir perizat görür ve ona â ık olur. Perizat, kendisini arar ise üç yüz yılda bulabilece ini söyler. Senuber â ık oldu u kızı bulmak için yola koyulur. Uzun müddet yol yürüdükten sonra bir yere ula ır ve orada uyuyakalır. Uyurken bir ki i rüyasında ona: “Bu yerde yatma.” diye i aret verir. Senuber hemen uyanır. Bir mezarın kar ısında kırk kalender oturup arap içiyorlarmı . Senuber de kalenderlerin yanına gitti inde, ona mey tutarlar ve o anda güç kuvvet sahibi olur. Kalenderlerden ayrıldıktan sonra yoluna devam eder. Dola ırken ormanda “rudipa”ya (yaratık) rastlar ve ona esir dü er. A lar iken Hızır Aleyhisselam: “Ey Senuber filan yerde bir çınar aacı var. Gidip bu u ursuzun ba ını çınarın çatalına kısıtıp kopar.” diye yol gösterir. Senuber, Hızır’ın söylediklerini yaptıktan sonra yaratıktan kurtulur.⁴¹ Bu anlatmada Hızır’ın yol gösterdi i ve iyileri mükâfatlandırdı ı, kötülerini de cezalandırdı ı görülmektedir. Ayrıca burada mitolojik kökenli rudipa mevcuttur. Yani eski Türk inanç sisteminin te kil etti i ola anüstü bir varlık söz konusudur. Ancak slamîyet’in, yerle ik ya amın ve de i en sosyo-kültürel hayatın etkisi ile ola anüstü yaratı ın yanında dinî hüviyetli bir tip ve imge yaratılmı tır. ekillenen bu inanç zinciri, di er Türk boylarının ifahî edebiyatlarında da sıkça rastlanan bir durumdur.

³⁸ Age., s.396-399.

³⁹ Abdulhekim Mehmet, **Uygur Halk Destanları (ıra Merkezli ve Kar ıla tırmalı Bir Ara tırma)**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmı Doktora Tezi, zmir 2006, s.535.

⁴⁰ Age., s.540.

⁴¹ nayet, age., s.325-350.

Sonuç

Uygur Türklerinin yerle ik hayata geçen ilk Türk topluluğu olması ve İslam dinini kabul etmeleri sözlü anlatıların muhtevasına etki etmiş, bu anlatılarda yeni hayat şartları ve yeni dinin algısına bağlı olarak birtakım ekli ve muhtevî farklılıklar ortaya çıkartmıştır. İslamiyet öncesi dönemde Türk inanç sisteminde, mitolojik kaynaklı güçler yaygın bir şekilde görülürken İslamiyet'in kabul edilmesinden sonra bu güçlerin dinî unsurlar ile ekilendirildiği görülmektedir. Bu durum İslamiyet ile eski Türk inanç sisteminin uyum biçimini görebilme açısından önemli yerini almaktadır. Dolayısıyla Uygur halk destanlarındaki olağanüstü özellik gösteren kahşlar da bu duruma bağlı olarak yerle ik hayatın, İslamiyet'in ve yeni düşünce biçiminin etkisi ile yeniden zihni bir değişim ve dönüşümü ramıştır. Yerle ik hayatın mümessili olan Uygur Türklerinde kurtarıcı kahraman modeli "epik kahraman" üzerinde deşil, Hızır gibi dinî hüviyeti olan, "sihrî/ulvî kahraman" üzerinde inşaa edilmiştir. Hızır tipi, Uygur Türkleri arasında olduğu gibi diğer Türk boyları arasında da varlığını sürdürmektedir. Bu durum Türk kültür yapısının oluşum ve ekillenmesinde büyük öneme sahip olan İslamî imge ve Türklük bilinci ile izah edilebilir. Uygur Türklerinin anlatmalarında da görülen Hızır tipi; "zor durumlarda ve felaketlerde yardım etme", "iyileri mükâfatlandırıp kötülerini cezalandırma", "bereket ve bolluğa kavuşturma", "savaşlarda yardım etme", "yol gösterme", "dua etme" gibi özelliklerle halk algısında "güç ve kuvveti ilahî bir varlıktan alma" düşüncesine hizmet etmektedir. Bu bağlamdan hareket edildiğinde Hızır'ın yazılı ve sözlü kültür ürünleri arasında özellikle kahramanların hamisi ve yol göstericisi olduğu görülmektedir. Türk inanç sisteminde; iyinin kazandığı, kötünün kaybettiği algı biçimi Hızır tipi üzerine bina edilerek daha somut bir düşünce zeminine çekilmiştir.

KAYNAKLAR

- ABILKASIMOV B., AÇIK Nilgün, AÇIK Namık vd., “Kırk Çiltin”, **Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlü ü**, C 4, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004.
- BORATAV Pertev Naili, **Köro lu Destanı**, Adam Yayıncılık, İstanbul 1984.
- ÇET N smet, “Türk Mitinde Kut yesi Kızır ve Medeniyet De i ikli inde Kızır’dan Hızır’a Geçi ”, **Millî Folklor**, 2002, S. 54.
- Duman Mustafa, “Bozkurttan Hızır’a Türk Halk Anlatmalarında Kılavuz”, **Millî Folklor**, 2012, S. 96.
- ERG N Muharrem, **Dede Korkut Kitabı-1**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.
- ERGUN, Pervin, **Halk Anlatmalarında Hızır**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamı Yüksek Lisans Tezi, Konya 1993.
- NAYET Alimcan, **Uygur Halk Destanları I**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004.
- MEHMET Abdulhekim, **Uygur Halk Destanları (ra Merkezli ve Kar ıla tırma Bir Ara tırma)**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamı Doktora Tezi, İzmir 2006.
- OCAK Ahmet Ya ar, **slâm-Türk nançlarında Hızır Yahut Hızır- lıyas Kültü**, Türk Kültürünü Ara tırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1999.
- YAKUP Abliz, EYURAN enizat, KAD R smail vd., **Uygur Tilining zahlik Lu iti**, Milletler Ne riyati, Pekin 1992.
- ZEY D Mehmet, DUGAYL Semet, **Edebiyat Atal uliri Lu iti**, Milletler Ne riyati, Pekin 1998.